

XX ƏSRDƏ MÜSƏLMAN DÜNYASINDA HƏMRƏYLİK MODELİ AXTARIŞLARI: PANƏRƏBİZMDƏN İSLAM HƏMRƏYLİYİNƏDƏK

*f.f.d. Elvüsal Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının müəllimi,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq
İnstitutunun Din və ictimai fikir tarixi
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
elvusalmammadov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Məqələdə XX əsr ərzində Müsəlman dünyasını məşğul etmiş həmrəylik və formaları problemi tədqiq olunur. Göstərilir ki, birləşmə və həmrəylik çağırışları yeknəsəq olmamış, bu və ya digər siyasi hadisənin təsiri ilə fərqli məzmun kəsb etmişdir. Belə ki, başlanğıcda həmrəyliyın əsas ideoloji platforması olaraq millətçilik – panərəbizm seçilmiş, 1950-1970-ci illərdə bu ideologiya sosializm ideyaları ilə çulğalaşmışdır. Həm daxili, həm də xarici səbəblərdən həmrəyliyın millətçi forması müvəffəqiyyətsizliyə uğramış, yerini başqa ideoloji baza axtarışına vermişdir.

1970-ci illərdən etibarən, din həmrəylik çağırışlarında əsas müraciət olunan konsepsiya halına gəlmiş, ilk mərhələdə millətçiliklə birlikdə addımlamış, nəhayət, nasirçiliyin iflasından sonra millətçi ideyalardan sıyrılaraq təkbaşına həmrəylik formalaşdırmaq iddiası ilə çıxış etmişdir. Nəticə etibarilə XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, xüsusən ərəb ölkələrində qeyri-dini ideologiyaların – millətçilik və sosializmin ərəbləri birləşdirmədə, Fələstin münəqişəsinin həllində iflasa uğramasından sonra, İslam həmrəyliyi aktuallıq kəsb etmişdir. Birgə fəaliyyətin zəruriliyini dərk edən hökumət dairələri yeni əsasa söykənəcək birlik və həmrəylik forması haqqında düşünmüş, ideoloji bazasını İslamın əmələ gətirdiyi həmrəylik modelini işləyib-hazırlamışlar. Tarixi təcrübənin diktəsi və qeyri-islam ideyalarının vəhdəti təmin etmədə qənaətbəxş olmaması İslamın ərəb-müsəlman ölkələrinin növbəti mərhələdəki həmrəyliyində əsas rol oynamasına səbəb oldu.

Müəllif qeyd etmişdir ki, İslam həmrəyliyi ideoloji baza olaraq islam nöqteyi-nəzəri, ümmət və qardaşlıq konsepsiyalarına söykənir, nəzəri olmayıb, həm də müxtəlif illərdə yaradılmış ayrı-ayrı qurumlarda öz əməli təsdiqini tapmışdır.

***Açar sözlər:** həmrəylik, islam, panərəbizm, İslam həmrəyliyi, ərəb millətçiliyi, sosializm.*

Giriş

XX əsrin 50-ci illərində dünya müstəmləkəçilik sisteminin dağılması əhalisinin böyük əksəriyyətinin müsəlman olduğu ərəb ölkələrinin müstəqillik əldə etməsini sürətləndirdi. Həm Milli Azadlıq Hərəkatının gedişi, həm imperializm və digər xarici təzyiqlə qarşı birlikdə çıxış etmək cəhdləri, həm də Fələstin problemi Ərəb dünyasında birləşmə və həmrəylik zərurətini meydana çıxarmışdı. Başlanğıc mərhələdə həm sosializm, həm də millətçilik ideologiyaları bu birləşmə çağırışlarında əsas platforma rolunu oynayır; məsələn: XX əsrin 40-cı illərində Suriyada Mişel Əflak (1910-1989) və Səlahəddin Bitar (1912-1980) tərəfindən qurulmuş BƏƏS partiyası (Ərəb Oyanışı Partiyası) ideologiya baxımından, ərəb sosializmi ideyalarını əsas götürmüşdü. Birləşmə, azadlıq və sosializm şüarlarından çıxış edən bu partiyanın əbədi missiyası vahid ərəb millətini formalaşdırmaq idi. Bəəşçilər iddia edirdilər ki, tarixən bir olmuş ərəb milləti sonralar Osmanlı dövləti, Qərb müstəmləkəçiliyi və sionizm tərəfindən süni şəkildə ayrı-ayrı xalqlara bölünmüşdür. Bu səbəbdən, partiya panərəbizm – ərəb millətçiliyi ideologiyasını mənimsəmişdi (Görgün 2009, 385).

Panərəbizm mərkəzli birləşmə cəhdləri

Bundan əvvəl isə panərəbizm ideyalarının təsiri ilə İraq kralı I Feysəl (1883-1933) İraq, Suriya, Fələstin, İordaniya və Hicazi birləşdirən konfederasiyanın yaradılması fikrini müdafiə edirdi. Sonralar İordaniya kralı I Abdullah da (1882-1951) Suriya, İordaniya, İraq və Fələstin torpaqlarını vahid ittifaqda cəmləmək fikrinə düşmüşdü (Kurşun 2007, 157). Bununla yanaşı, həmin dövrdə (XX əsrin 60-70-ci illəri) ərəb millətçiliyi ideoloqları iddia edirdilər ki, əsl müstəqillik üçün ərəb ölkələri bu və ya digər formada birləşməlidir. İngiltərənin 1933-cü ildən sonra yəhudiləri Fələstinə köçə təşviq etməsindən sonra Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının bu vaxta qədər qarşı çıxdığı ərəb birliyi ideyasına müsbət yanaşması ilə panərəbizm yenidən gündəmə gəlmişdi. İkinci Dünya müharibəsinin gedişi ərzində, hər şeydən əvvəl, Fələstin probleminin həll edilməsi fikrini müdafiə edən Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının iştirak etdiyi hazırlıq iclaslarından sonra Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Suriya, Livan, İordaniya, Yəmən və Fələstin təmsilçisindən ibarət tərəflər 1945-ci ildə Ərəb Ölkələri Liqasını yaratdılar. Bu, panərəbizm ideologiyasını həyata keçirmək baxımından irəliyə atılan əhəmiyyətli addım idi. Sonrakı illərdə Misir və Suriya (1958-1961), Misir, Suriya və Liviya (1973), Liviya və Tunis (1974), Liviya Mərakeş (1969), Liviya, Misir və Sudan (1970), Liviya və Suriya (1971),

Liviya və Misir arasında (1973) birləşmə cəhdləri olmuşdu. Bu ölkələrin sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatındakı inkişaf fərqləri, bu və ya digər ərəb ölkəsinin yeni yaradılacaq birlikdə dominantlıq mövqeyindən çıxış etməyə can atması, mühafizəkar sağlarla inqilabçı solçular arasındakı anlaşılmazlıq, hətta Suriya və Misirdə inqilabçı solun iqtidarı ələ keçirməsindən sonra öz aralarında orta q məxrəcə gələ bilməmələri ərəb birliyinə olan inamı zəiflətməmişdi. Bərabərlik ifadə edən şüarların səsləndirilməsinə baxmayaraq, bu tərəflərin münasibətlərində ciddi uyğunsuzluq, maraq rəqabəti özünü göstərirdi. Məsələn, İraq Kralı I Feysəlin (1883-1933) İraq, Suriya, Fələstin, İordaniya və Hicazi vahid dövlətdə birləşdirəcək Haşimi planına Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və Livan hökumətləri qarşı çıxmış, İraq baş naziri Nuri Səid Paşa (1888-1958) ilə İordaniya kralı I Abdullah (1882-1951) arasında olan fikir ayrılığı İraq mərkəzli konfederasiya ideyasını kağız üzərində saxlamışdı. Ümumiyyətlə, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir “münbit aypara” (*əl-hilal əl-xəsis*) çərçivəsində İraq, Suriya və Livanın birləşdirilməsi cəhdlərinə qarşı çıxmışdı.

Ərəb millətçiliyinin iflası

Panərəbizm ideyalarının XX əsrin 50-60-cı illərində Ərəb dünyasında geniş yayılmasına baxmayaraq, xüsusən 1967-ci il İyun məğlubiyyətindən sonra mövqeyini itirməyə başlamışdı. Hətta bu məğlubiyyətdən sonra bir çox məşhur mütəfəkkir və ədib ərəb rejimləri və liderlərinə olan ənənəvi xoş münasibətdən vaz keçmişdi. Həmin illərin ümumi mənzərəsi bu idi ki, ərəb ölkələrində siyasi rəhbərlik və mədəni-ideoloji elita arasında uçurum yaranmışdı. Bir sıra ziyalılar “şüur”a qayıtmağın vacibliyini qeyd edirdilər; məsələn: misirli yazıçı Tofiq əl-Həkim (1898-1987) “Şüura qayıdış” adlı kitabını bu məqsədlə qələmə almış, suriyalı yazıçı Nizar Qəbbani (1923-1998) sevgi və aşiq şairi olmaqdan uzaqlaşmış, siyasi məzmunlu poemalar yazmışdı. Sonuncunun “Fələkət dəftərində qeydlər” poeması Ərəb dünyasında ciddi mübahisələrə səbəb olmuş, əsərlərinin mətbuatda nəşrinə qadağa qoyulmuşdu (Əbu Sə`b, 2008). Həmçinin Misir inqilabının qızğın tərəfdarı, Misir Prezidenti Camal Əbdünnasirə (1918-1970) yaxınlığı ilə tanınan, hakim Ərəb Sosialist Birliyi Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü Məhəmməd Heykəl (1923-2016), Livan Mütərəqqi Sosialist Partiyasının sədri Kamal Canpolad (1917-1977), Suriya Ərəb Sosialist Dirçəliş Partiyasının banilərindən Salah Bitar (1912-1980) və digərləri Altıgünlük müharibədə ərəb inqilabçı sosializminin çatışmazlıqlarını öz yazılarında etiraf və tənqid etmişdilər (əl-Qərdavi 1989, 307-312).

Əgər 1948-ci ildə İsrailə müharibədə Misir, Suriya, İraq və İordaniya ordularının məğlubiyyəti sağ təmayüllü ərəb liberalizminin tənəzzülü ilə

nəticələnmişdisə, 5-10 iyun 1967-ci il tarixdə İsrail və qonşu ərəb dövlətləri – Misir, Suriya və İordaniya arasında baş vermiş altıgünlük müharibədə sonuncuların ağır məğlubiyyətə uğraması ilə həm solçu ərəb inqilabçı sosializm ideologiyası, həm də ərəb millətçiliyi bu ölkələrin sosial-siyasi və mədəni mənzərəsində öz mövqeyini itirməyə başlamışdı. Ərəb sosializmi ideyaları həm də ona görə uğursuz olmuşdu ki, o, bu ölkələrdə ilk baxışdan Qərb əleyhinə ideologiya kimi görünməyə də, müsəlman ziyalı və kütlələrin nəzərində islam mədəniyyətini sərf-nəzər edən, onu sosial-siyasi və mədəni həyatdan uzaqlaşdıran müasirləşmə istiqaməti hesab olunurdu. 1967-ci il müharibəsi ərəb ölkələrinin xarici siyasət kursunda ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. İsrailə hərbi münaqişələrdə qalib gələ bilməyəcəyini dərk edən ərəb liderləri “ərəbçilik” (*ürubə*) mərkəzli millətçilikdən – panərəbizmdən tədricən imtina edərək, sonuncu müharibədə itirdikləri ərəziləri ayrı-ayrılıqda geri qaytarmaq üçün bəzən müharibə yoluna əl atmağa, bəzən də İsrailə kompromisə getməyə məcbur oldular.

Həmrəylik axtarışında İslama meylin güclənməsi

Beləliklə, 1948, 1967, 1974-cü illərdə ərəb dövlətlərinin İsrailə aparılan müharibələrdə məğlub olması, Misir, Suriya, Liviya və Tunis arasında müxtəlif illərdə birləşmə cəhdlərinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması və bu siyasi hadisələrin fonunda liberalizm, millətçilik və inqilabçı-sosializm ideyalarının zəifləməsi birgə mübarizə və həmrəylik məsələlərində diqqəti yenidən islam amilinə yönəltdi. Ərəb dünyasında aparıcı rol oynayan qüvvələrin dəyişməsi prosesi 1970-ci ildə Misir Prezidenti Camal Əbdünnasirin vəfatı ilə nasirçilik, 1978-ci ildə Misirin İsrailə Kemp-Devid sülh müqaviləsini imzalayıb ərəb blokundan çıxmaqla ərəb millətçiliyi ideyalarının aktuallığını itirməsi nəticəsində daha da sürətləndi. Həm bu hadisələr, həm də Liviya ilə Misir, Sudan, Tunis və Mərakeş, Əlcəzairlə Mərakeş, Suriya ilə İraq arasında gərgin münasibətlərin olması ərəb birliyinə olan ümidləri puç etdi. Qeyri-dini ideologiyaların özünü doğrultmaması, 1970-1980-ci illərdə ərəb ölkələrinin Qərbin artan təsirinə qarşı mübarizə aparmaq cəhdlərində yeni ideoloji istinad nöqtəsinin müəyyən edilməsinə olan ehtiyac və İsrail-ərəb münaqişəsi onunla nəticələndi ki, islam amilinə müraciət etmək meyli gücləndi; məsələn: misirli mütəfəkkir Əhməd Kamal Əbülməcd (anadan olub – 1930) həmin illərdə yazırdı: “Əsrimizin 50-60-cı illərində ortaya atılmış ərəb birliyi fikri... hələlik, ciddi çıxış yolu tapmayıb. Ərəblərin və digər müsəlmanların gerçəkliyi isə zorakılıq, daxili çəkişmələr, parçalanma və fikir fərqlərindən, fəal mövqeyin olmamasından şikayətlənir” (Əbülməcd, 11). Həmin dövrdə ərəb dövlət rəhbərlərini, siyasi xadimləri

əsassız, düşünülməmiş birlik formalarından uzaqlaşmağa, ayrı-ayrı ərəb ölkələrinin ortaq maraqlarına uyğun gələn formalar axtarmağa çağırən Əbülməcd yaranmış ideoloji-siyasi boşluğu dinin köməyi ilə doldurmağa cəhd göstərir, islamı birlik və həmrəyliyin ideya əsası kimi təqdim edirdi. O göstərirdi ki, bu istiqamətdə atılacaq ilk addım islama çağırış olmalıdır (Əbülməcd, 11). Əbülməcd həmin illərdə millətçilik və islam fəallığı arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa, onları vahid məqsədə doğru yönəltməyə çalışırdı. O bildirirdi ki, ərəbləri acizlik və mədəni gerilikdə ittiham etmək cəhdləri ərəb millətçiliyinə rəvac vermişdir. İttiham edilən ərəb kimliyi hər şeydən əvvəl islamla əlaqəlidir, deməli, məlum ittihamlar həm də islama yönəlib. Odur ki, bu ittihamlara cavab vermək istəyən hər bir ərəb həm ərəbçilik, həm də islam həmrəyliyi mövqeyindən çıxış etməlidir (Əbülməcd,11). İslam və ərəbçiliyi vəhdətdə götürən nöqtəyi-nəzərin ümumi məzmunu bu idi ki, hər iki anlayış bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Ərəb dili Quran və Sünnənin, islam ibadəti və mədəniyyətinin dilidir, ərəbçilik islamın qabığıdır, ərəblərin torpaqları dinin qalasıdır, müqəddəs məkanlar orada yerləşir, ərəblər islamı dünyaya çatdırən ilk insanlardır. Deməli, ərəbçilik və islam bir-birinə üzvi surətdə bağlıdır, aralarında ziddiyyət yoxdur (əl-Qərdavi 2000, 76). İslam dirçəlişini müdafiə edən müsəlman mütəfəkkirləri dirçəliş prosesinin inkişaf edən xətlə getməsi üçün ərəbçilik ideologiyasının süni şəkildə islama qarşı qoyulmasının yolverilməzliyini qeyd edirdilər: “Ərəbçilik islamın mövqeyini qəbul etməyən dünyəviliklə xarakterizə edilməməlidir. İslam da “şüubi” xarakter daşımamalı, ərəblərə düşmən kəsilməməlidir” (əl-Qərdavi 2000, 76-77).

Digər müəllif, misirli islam maarifçisi Yusif əl-Qərdavinin (anadan olub – 1926) həmin dövrdə qələmə aldığı əsərlərində problemlərin həllində İslamın rolu və həmrəylik haqqında dediyi fikirlər maraq doğurur. O qeyd edir ki, islamın həmrəylikdə əsas götürülməsini milli və dini mənsubiyyət, ağıl və demokratiya amilləri zəruri edir:

“Bütün bu mənfi hallar və müvəffəqiyyətsiz cəhdlər islama üz tutmağımızı zəruri etmişdir. Onunla ...problemlərimizi həll edə, ali məqsədlərimizə çata bilərik...

Əgər ərəbiksə, milli heysiyyətimizə layiq həll yolu budur. Çünki bu həll yolu öz başlanğıcını etiqadımızdan, ənənə və torpağımızdan götürən həll yoludur.

Əgər müsəlmanıqsa, bu həll yolunu dinimiz islam və imanımız zəruri etmişdir. Bu həll yoluna üz tutmasaq, üzərində inad göstərməsək, müsəlman və mömin olmağımız öz təsdiqini tapmayacaqdır...

Əgər ağıllı insanlarıqsa, düşüncəmizə uyğun gələnə mənimsəyər, gəlməyəni də bir kənara atarıq, mənafeyimizlə üst-üstə düşən istiqaməti seçərik.

Sərbəst düşüncə və bitkin təfəkkürün zəruri etdiyi də budur. Sırf məntiq baxımından, bu həll yolu yaşadığımız yüzillikdə ölkələrimizdə təcrübədən keçirilməyən həll yoludur. Başqa həll yollarına imkan tanındığı kimi, ona da fürsət verilməlidir. Nəzərə alaq ki, ümmətimiz vaxtı ilə bu həll yolunu sınaqdan keçirmiş, üstün nəticələr əldə etmişdir.

Yox, əgər demokratiyaya inanıb çoxluğun dediyini qəbul ediriksə, bilməliyik ki, xalq kütlələrimiz rəblərinin hökmlərindəki ədaləti bir gün də olsun inkar etməmiş, Quran və Peyğəmbərdən əl çəkməmiş, islamın qüdrətinə şübhə etməmişdir. Hər keçən gün ümmətin bu ilahi və ədalətli sistemin əbədiliyinə, ona qayıtmağın vacibliyinə olan inamını artırır” (əl-Qərdavi 1989, 7-9).

XX əsrin 70-ci illərində həll yolu olaraq, İslama müraciətin vüsət kəsb etdiyi bir vaxtda, müsəlman mütəfəkkir və yazıçılar ifrat millətçiliyi hədəf alanlar haqqında istehza ilə qeyd edirdilər ki, müsəlmanlar İmrulqeysin müəlləqəsini oxumaqla hərəkətə keçib möcüzələr yarada bilməzlər. Həmçinin kənardan idxal edilmiş ideologiyalar hərbi, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və əxlaqi sahələrdə tənəzzül, müvəffəqiyyətsizlik doğurmuşdur, çünki müsəlman dünyasının ruhu ilə səsləşmir, onun dünyagörüşünə yaddır: “J.J.Russonun, K.Marksın, J.P.Sartrın əsərlərini müsəlmanlara oxutmaqla onları hərəkətə keçirtmək, uğurlara imza atmaq mümkün deyildir” (əl-Qərdavi 2000, 67).

İdeyadan-təşkilatlara

Birləşmə ideyasının həyata keçirilməsi cəhdləri ərəb dövlətləri arasında fikir ayrılıqları ilə müşayiət olunduğundan, xüsusən də Ərəb-İsrail müharibələrində ərəblərin qələbə qazana bilməmələri digər birləşmə formalarını gündəmə gətirmişdi. 1967-ci ildə Qüds şəhərinin şərq hissəsinin İsrail tərəfindən tutulması, müsəlmanların müqəddəs yerlərindən sayılan “əl-Əqsa” məscidinin yerləşdiyi bu şəhərin tamamilə İsrail dövlətinə aid edilməsi, ərəb torpaqlarının işğal olunması, Fələstin xalqının hüquqlarının tapdalanması, öz vətənlərindən didərgin salınması islam əsasında birlik və həmrəylik axtarışlarını tezləşdirdi, beynəlxalq islam hərəkətlərinin yaranması prosesini sürətləndirdi (Məmmədov 1986, 65). Bu dövrdə ərəb birliyindən daha çox müsəlman ölkələrinin birliyi məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmiş, “islam həmrəyliyi” məfhumu və hərəkəti meydana çıxmışdı. İsrailə aparılan müharibələrdə ərəb ölkələrinin düçar olduğu məğlubiyyətin fonunda millətçilik və sosializm ideologiyaları müvəffəqiyyətsizliyə uğradığı üçün islam həmrəyliyi çərçivəsində əməkdaşlıq ideyasına inanan Mərakeş, İordaniya və Səudiyyə Ərəbistanının təşəbbüsü ilə 1969-cu il sentyabr ayının 25-də Mərakeşin paytaxtı Rabat şəhərində 26 müsəlman ölkəsinin dövlət və hökumət başçılarının iştirak etdiyi görüşdə İslam Konfransı

Təşkilatı (indiki İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) yaradıldı. Təşkilatın yaradılmasına Qüds şəhərində yerləşən, müsəlmanların üçüncü müqəddəs məscidi sayılan “əl-Əqsa” məscidinin yandırılması səbəb olmuşdu³⁰. İslam Konfransı Təşkilatı müsəlman ölkələri arasında təşkilatlanma və şərikli fəaliyyətə əsaslanan əməkdaşlığı reallaşdırma mexanizminin ilk təcrübəsi idi. 1970-ci ilin mart ayında Ciddə, həmin ilin dekabr ayında isə Kəraçidə müsəlman ölkələri xarici işlər nazirlərinin keçirilmiş görüşlərində İslam Konfransı Təşkilatının tam formalaşması başa çatdı. Bununla da XX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq, ərəb-müsəlman ölkələrinin müvəffəqiyyətsizliyə uğramış birləşmə cəhdlərindən sonra bu dövlətlərin ilk beynəlxalq təşkilatı yaranmış oldu.

Təşkilatın adı 2011-ci ildə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı olaraq dəyişdirilmişdir. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrin formalaşdırdığı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının qarşısına qoyduğu əsas vəzifə üzv ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi və sosial əməkdaşlıq və həmrəyliyi inkişaf etdirməkdir. Təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd hər nə qədər siyasi səbəblərə görə olsa da, çox keçmədən iqtisadi sahədə ortaqlıq və əməkdaşlıq prioritet halına gəlmiş və üzv ölkələr arasında bu istiqamətdə iqtisadi və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün mühüm addımlar atılmışdır (Aslan 2014, 180). Məsələn, 1970-ci ildə Pakistanın Kəraçi şəhərində müsəlman ölkələri xarici işlər nazirlərinin II konfransında İslam İnkişafı Bankının yaradılması qərara alınmışdır. 1978-ci ildə isə İslam Ticarət-Sənaye Palatası yaradılmışdı. Qeyd edilməlidir ki, İslam İnkişaf Bankı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bankın yaradılması haqqında sazişin mətnində deyilirdi: “Bu müqaviləni imzalayan hökumətlər müsəlman ölkələri xalqlarının məişət səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, islam dövlətlərinin balalanslaşdırılmış iqtisadi inkişafının islam dəyərləri və prinsipləri əsasında həyata keçirilməsinin vacibliyini, İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlər arasında iqtisadi və maliyyə əməkdaşlığının bu inkişafı həyata keçirmədə ən yaxşı vasitə olduğunu başa düşərək, İslam Konfransı Təşkilatının məqsədlərindən birinin sosial-iqtisadi sahələrdə üzv dövlətlərin əməkdaşlığına dəstək vermək və bu əməkdaşlığı inkişaf etdirmək olduğunu, ...İslam prinsipləri və ideallarını əsas götürən beynəlxalq maliyyə qurumunun yaradılmasının islam ümmətinin birliyi və həmrəyliyinin əməli ifadəsi olacağını nəzərə alaraq, bu qərara gəlirlər ki, ...Beynəlxalq İslam Bankı təsis edilsin”³¹. 2010-cu ildə bankın 9 milyard 910

³⁰ Bax: İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının rəsmi internet sahifəsi, “Təşkilat haqqında”: https://www.oic-oci.org/page/?p_id=56&p_ref=26&lan=ar

³¹ Bax: İslam İnkişaf Bankının Nizamnaməsi, səh. 5:

http://www.isdb.org/irj/go/km/docs/documents/IDBDevelopments/Internet/Arabic/IDB/CM/About_IDB/Articles_of_Agreement/Articles_of_Agreement.pdf

milyon dollar məbləğində kapitalı var idi³². 57 ölkənin üzv olduğu İslam İnkişaf Bankı BMT-nin Baş Assambleyasında müşahidəçi statusuna sahibdir.

Hal-hazırda İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının Baş katibi Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının vətəndaşı Yusif ibn Əhməd əl-Üseymindir. 1972-ci ildə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin görüşündə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının nizamnaməsi qəbul olunmuş, təşkilatın əsas məqsədləri və qarşısında duran başlıca vəzifələr göstərilmişdi. Nizamnaməyə sonrakı illərdə əlavələr edilmişdir. Sonuncu mətn 2008-ci ildə Seneqalın paytaxtı Dakar şəhərində XI İslam Sammitində təsdiqlənərək qəbul edilmişdir. Təsis edildikdən sonrakı dörd onillik ərzində təşkilata üzv dövlətlərin sayı 30-dan 57-yə yüksəlmişdir.

İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı müsəlmanların maraqlarını qorumaq, üzv dövlətlərin tərəf-müqabili olduğu konflikt və münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasına kömək etmək üçün beynəlxalq qurumlarla, o cümlədən BMT ilə əməkdaşlıq edir. İƏT islam dəyərlərini müdafiə etmək, islam haqqında saxta təsəvvürləri təshih etmək, müsəlmanlara qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyin bütün formaları ilə mübarizə aparmaq istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır. Yeni əsrin ilk illərində təşkilata üzv dövlətlərin problemlərini həll etmək məqsədilə 2005-ci ildə Məkkə şəhərində keçirilmiş İƏT-in III Sammitində onillik fəaliyyət planı işlənib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

İƏT-in yeni nizamnaməsində əməkdaşlığın 18 prioritet sahəsindən söz açılır və qarşıya 107 məqsəd qoyulur. Həmin sahələrə aşağıdakılar daxildir:

Sülh və təhlükəsizlik; Fələstin və Qüds; yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması; terrorla mübarizə; sərmayə qoyuluşu və layihələrin maliyyələşdirilməsi; qida təhlükəsizliyi; elm və texnologiya; iqlim dəyişikliyi problemləri; davamlı inkişaf; mötədillik; mədəniyyət və dinlərarası harmoniya; qadın iştirakçılığı; humanitar sahədə ortaq islam fəaliyyəti; insan haqları və s.³³

Təşkilatın mühüm qurumlarına İslam Sammiti, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Baş Katiblik, İslam İnkişaf Bankı, İslam Xəbər Agentliyi, Qüds Komitəsi, Qüds Fondu, Elm və Texnologiya Daimi Komitəsi, İqtisadiyyat və Ticarət Daimi Komitəsi, İnformasiya və Mədəniyyət Daimi Komitəsi, İslam Ticarət və Sənaye Palatası, Elmi-Texniki İnkişaf İslam Fondu, İslam Ölkələri Paytaxtları Təşkilatı və s. daxildir. Baş Katibliyin qərargahı Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində yerləşir.

³² Bax: İslam İnkişaf Bankının resursların səfərbər edilməsi strategiyası:

<http://www.isdb.org/irj/portal/anonymouse?NavigationTarget=navurl://1c4500b822129ccaafbe83495340f60f&LightDTNKnobID=-794569431>

³³ Bax: İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının rəsmi internet sahifəsi, "Təşkilat haqqında": https://www.oic-oci.org/page/?p_id=56&p_ref=26&lan=ar

Ümumiyyətlə, keçən əsrin 60-80-ci illəri üçün səciyyəvi olan cəhət islam ölkələrinin həmrəyliyi istiqamətində addımların atılmağından, cəhd və təşəbbüslərin göstərilməsindən ibarətdir; məsələn: 1962-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının təşəbbüsü ilə İslam Dünyası Cəmiyyəti yaradılmışdı. Təşkilatın məqsədi islam həmrəyliyi və Səudiyyə Ərəbistanının müsəlman ölkələri arasında yerini möhkəmlətmək idi. 1974-cü ildə İslam Həmrəyliyi Fondu, 1979-cu ildə isə Müsəlman Hüquqşünaslarının Ümumdünya Cəmiyyəti təsis edilmişdi. İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı – İSESKO-nun yaradılması ideyası da müsəlman dünyasında dirçəliş cəhdlərinin baş verdiyi dövrdə meydana çıxmışdı. 1979-cu ildə yaradılmış təşkilatın məqsədi islam həmrəyliyi müasir və aktual formada həyata keçirmək idi. İƏT-ə daxil olan 57 ölkənin 50-si İSESKO-nun üzvüdür. Təşkilatın qərargahı Rabat şəhərində yerləşir. 1983-cü ildə İndoneziyada müsəlman alimlərinin elmi sessiyasında İndoneziya prezidenti Məhəmməd Suxarto (1921-2008) və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Nazirlər Şurasının rəhbəri Fəhd ibn Əbdüləziz (1922-2005) müsəlman alimlərini islam ölkələri üçün universal inkişaf yolu tapmağa çağırırdı.

1990-cı ildə İranda İslam Məzhəblərinin Yaxınlaşdırılması Ümumdünya Assambleyası, 2004-cü ildə Londonda Ümumdünya İslam Alimləri Birliyi təsis edilmişdi.

Göründüyü kimi, təxminən, bir əsrdir ki, Müsəlman dünyasında həmrəylik və birləşmə çağırışları edilir, əlaqədar addımlar atılmaqla mövcud imkan və potensialın qiymətləndirilməsinə cəhd göstərilir. Müsəlman dünyasında yaxşı başa düşürlər ki, bu və ya digər müsəlman ölkəsinin daxildə və xaricdə üz-üzə qaldığı müəyyən problemlərin həlli üçün başqa ölkələrin, xüsusən də tarixən milli və ya dini tellərlə bağlı olduğu ölkələrin köməyinə ehtiyac vardır. Bu da öz növbəsində müxtəlif sahələrdə həmrəyliyi zəruri edir.

Həmrəylik cəhdləri – qlobal müstəvidə özünümüdafiə və özfəaliyyət təşəbbüsü kimi

Siyasi-iqtisadi maraqlar uğrunda rəqabətin gücləndiyi, beynəlxalq və regional blokların (siyasi, iqtisadi...), güc mərkəzlərinin mövcud olduğu, İsrailə müharibələrin aparıldığı, tarixi torpaqların itirildiyi 1940-1980-ci illərdə, Müsəlman dünyası dövlətlərinin qarşısında fəal və səmərəli xarici siyasət kursu yürütmək vəzifəsi dayanmışdı, indiki dövrdə də dayanır. Söhbət birliyi təmin edəcək, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığın münasib tərəflərini müəyyənləşdirəcək siyasi kursdan gedir. Bununla da, müsəlman dövlətlərinin maraqları qorunacaq, bu və ya digər dövlətin qlobal

güclərin region ölkələrinin əleyhinə olan gizli və ya aşkar planlarının qarşısı alınacaqdır.

Dünyanın yeni mənzərəsi sosial-iqtisadi problemlərdən əziyyət çəkən, milli və dini maraqlar müstəvisində çəkişmələrə atılan dövlətlərin əli ilə formalaşdırılır. Həm bu vəziyyət, həm də belə vəziyyətin yaranmasında maraqlı olan qlobal güclər zəif ölkələr, o cümlədən müsəlman dünyası üçün daimi təhlükə mənbəyidir. Odur ki, müsəlman dünyası mübarizə və rəqabət poliqonuna çevrilir, birbaşa və mədəni-ideoloji müstəmləkəçiliyin obyektini rolunu oynayır. Baş verən qlobal hadisələrin fonunda müsəlman ümmətini əmələ gətirən xalqlar və dövlətlər, hər şeydən əvvəl, sağlam əqidəvi (həm də ideoloji), fikri və mənəvi dünyagörüşünə sahib olmalıdır. Bu baş verərsə, ümmətin siyasi, iqtisadi və mədəni gücü özünə qayıdacaq, müsəlmanlar “camaat”³⁴, ümmət, mədəni, siyasi, iqtisadi birlik və həmrəylik anlayışlarını düzgün başa düşüb həyata keçirəcəklər.

Müsəlman dünyasının ideoloqları göstərir ki, Qərbin xarici siyasət kursunu əmələ gətirən hərbi kampaniyalara, mədəni-ideoloji qəsbkarlığa qarşı mübarizə aparmaq üçün müsəlmanlar öz aralarında birlik və həmrəylik şüurunu gücləndirməlidirlər. Ümummüsəlman həmrəyliyinə təmin edilməsində liberal demokratiya və ya millətçilik ideyaları təşviqedicə mexanizm əmələ gətirməyə qadir deyildir, Ərəb ölkələrinin yaxın 70 illik tarixi də bunu təsdiqləyir. Bəzi faktlar çıxılmaqla istər liberalizm, istərsə də millətçilik hökumətlər vasitəsilə yuxarıdan aşağıya qəbul etdirilmiş, odur ki, xəlqilik kəsb etməmişdir. Birlik təşəbbüslərinə ərəb-müsəlman hökumətlərinin “təhfə”si məcburi qəbuledirmə siyasətindən ibarət olmuşdur.

Bəzi müəlliflər İslam həmrəyliyi ideyasını ümumdünya islam sistemi yaradacaq baza hesab edirlər. Qeyd olunur ki, dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq əxlaq normaları əsas götürülməlidir. Dünya isə bu normalar və hüquq sahəsində islam mədəni irsinin rolunu etiraf edir (Əbu Süleyman 2014, 38). Çoxəsrlik islam tarixi göstərmişdir ki, müxtəlif din və mədəniyyətlərin nümayəndələri vahid dövlətin tərkibində azad şəkildə yaşamış, öz dini və milli kimliklərini qoruyub saxlamışdılar. Belə müəlliflərdən biri də əslən fələstinli olan Amerika filosofu İsmayıl Raci Faruqidir (1921-1986). İslam həmrəyliyi ideyasını ümumdünya islam sisteminin baza elementlərindən biri hesab edən Faruqi göstərir ki, müsəlmanlar bu məqsədi həyata keçirmək üçün islam iltizamı prinsipinə əməl etməli, yəni dünyagörüşünü islam əsasında formalaşdırmalıdırlar. Çünki mövcud siyasi-ideoloji böhrandan xilas olmağın yeganə və optimal yolu Qərbin təqdim və tətbiq etdiyi ideoloji-fəlsəfi nöqtəyi-nəzərlərin

³⁴ Camaat: (ərəb. “topluluq”). Müsəlmanların din qardaşlığı prinsipinə əsasən təsis etdikləri və üzv olduqları sosial-dini və siyasi birlik, toplum.

özünü doğrultmamasından sonra islamdan keçir (Əbu Süleyman 2014, 38-39). Faruqi iddia edirdi ki, sülhün hökm sürdüyü, problemlərin ədalət və qardaşlıq kontekstində tənzipləndiyi ümumdünya sistemini qurmağı məhz Allah əmr edir. İnsanlar bu sistem sayəsində davamlı rəqabətdən, mənasız həyəcandan, ağrı-acıdan, baş verə biləcək yoxolmadan xilas ola bilərlər. Deməli, müsəlmanların sülhün, ədalət və qardaşlığın hökm sürdüyü ümumdünya sisteminə tərəfdar çıxmaları həm dini bərcdur, həm də faydalıdır (Əbu Süleyman 2014, 39). İslam dəyərləri ilə tənziplənən sülh, ədalət, azadlıq, sərbəstlik, bərabərlik, beynəlmiləçilik prinsipləri bu birliyin hüquqi-ideoloji bazasını təşkil edir (Əbu Süleyman 2014, 40-47).

İslam həmrəyliyinin hüquqi-ideoloji əsasları

Müsəlman həmrəyliyinin hüquqi-ideoloji əsaslarına gəlincə, islam nöqteyi-nəzəri, ümmətin birliyi, din qardaşlığı konsepsiyaları bu həmrəyliyin ideya bazasını əmələ gətirir; məsələn: 2014-cü ildə Məkkədə Ümumdünya İslam Liqasının təşkil etdiyi II “İslam dünyası: problemlər və həll yolları, islam həmrəyliyi” Beynəlxalq Konfransında qəbul edilmiş “İslam Həmrəyliyi Xartiyası”nın mətnində göstərilirdi ki, fərdlər, cəmiyyətlər və dövlətlər səviyyəsində müsəlmanların həmrəyliyi dinin tələblərindəndir. Ümmət xeyri cəlb, zərəri dəf edən məsələlərdə orqanları “əməkdaşlıq” edən bədəni xatırladır. Quranda deyilir: “Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin” (Quran: V, 2); “Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən. O sizin qəlblərinizi (islam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz” (Quran: III, 103),³⁵. Sənədin mətnində həmrəylik və birlik ideyası həm də Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri ilə əsaslandırılırdı. İqtibas gətirilmiş hədislərin ümumi məzmunu budur ki, müsəlmanlar qarşılıqlı sevgi, istək və rəhmdillikdə bir bədən kimidirlər. Bu bədənin bir əzası xəstələnərsə, ağrı-acıdan şikayət edərsə, digər əzalar da qızdırma və yuxusuzluğa düşər olar; iki mömin kərpicləri bir-birini bərkidən binaya oxşayır və s.³⁶

Nəticə

³⁵ Bax: Ümumdünya İslam Liqasının rəsmi internet səhifəsi
<http://www.themwl.org/solidarity/node/50>

³⁶ Yənə orada.

Nəticə etibarilə, İslam həmrəyliyi XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Müsəlman dünyasında qeyri-dini ideologiyaların – millətçilik və sosializmin, xüsusən ərəbləri birləşdirmədə iflasa uğramasından sonra aktualıq kəsb etmişdir. Ərəb-Müsəlman dünyasının problemlərinin, xüsusən Fələstin münaqişəsinin həllində birgə fəaliyyətin zəruriliyini başa düşən hökumət dairələri yeni əsas söykənən birlik və həmrəylik forması haqqında düşünmüş, ideoloji bazasını islamın əmələ gətirdiyi həmrəylik modelini işləyib hazırlamışdılar. Yeni modelin əsas platformasını tarixən geniş coğrafiyada – Müsəlman coğrafiyasında ərəb-müsəlman xalqlarının vahid mədəni-dini, siyasi-iqtisadi və sosial bütövlüyünü təmin etmiş islam əmələ gətirirdi. Tarixi təcrübənin diktəsi və qeyri-islam ideyalarının vəhdəti təmin etmədə qənaətbəxş olmaması islamın ərəb-müsəlman ölkələrinin növbəti mərhələdəki həmrəyliyində əsas rol oynamasına səbəb oldu.

İslam nöqtəyi-nəzəri, ümmət və qardaşlıq konsepsiyalarına söykənən islam həmrəyliyi təkcə vərəq üzərində qalmamış, müxtəlif illərdə yaradılmış ayrı-ayrı qurumlarda öz əməli təsdiqini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Əbdülhəmid Əbu Süleyman, (2014). *İslama görə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları: müsəlman fikri və metodologiyasının yeni istiqamətləri / ərəb dilindən tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı.*

R. Əliyev, A. Məmmədov, (1986). "*İslam və ərəb ölkələrində milli-azadlıq hərəkəti*". Bakı.

Hilal Görgün, (2009). *Sosyalizm // İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXVII cild, İstanbul.*

Kahraman Arslan, (2014). *İslam ölkələri arasında işbirliyinə giden yolda yeni arayışlar //Uluslararası Yönetim İktisat və İşletmə dergisi, X cild, № 21.*

Zekeriyyə Kurşun, (2007). *Panarabizm // İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXIV cild, İstanbul.*

أحمد كمال أبو المجد. الاسلام والعروبة معا // مجلة العربي، العدد رقم 263
بيار أبي صعب. نزار قبّاني : شاعر الغواية واللهو والغضب السياسي. "الأخبار"، 29 أبريل،
. العدد 512، 2008

يوسف القرضاوي. الحلول المستوردة: وكيف جنت أمتنا؟ بيروت: مؤسسة الرسالة، 1989

يوسف القرضاوي. مستقبل الأصولية الإسلامية، بيروت: مؤسسة الرسالة، 2000

https://www.oic-oci.org/page/?p_id=56&p_ref=26&lan=ar

http://www.isdb.org/irj/go/km/docs/documents/IDBDevelopments/Internet/Arabic/IDB/CM/About_IDB/Articles_of_Agreement/Articles_of_Agreement.pdf

<http://www.isdb.org/irj/portal/anonymous?NavigationTarget=navurl://1c4500b822129ccaafbe83495340f60f&LightDTNKnobID=-794569431>
<http://www.themwl.org/solidarity/node/50>

д.ф. по филос. Эльвюсал Мамедов

ПОИСК МОДЕЛИ СОЛИДАРНОСТИ В МУСУЛЬМАНСКОМ МИРЕ В ДВАДЦАТОМ ВЕКЕ: ОТ ПАНАРАБИЗМА К ИСЛАМСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема солидарности и ее форм, которые захватили мусульманский мир в двадцатом веке. Показано, что призывы слияний и солидарности не имели единогласия и имеют разное содержание с влиянием того или иного политического события. Первоначально национализм - панарабизм был выбран в качестве основной идеологической платформы солидарности, в 1950-х и 1970-х эта идеология была разрушена идеями социализма. Националистическая форма солидарности, как внутренняя, так и внешняя, потерпела неудачу и стали искать другую идеологическую базу. С 1970-х годов религия стала основным ориентиром для призывов к солидарности и, вначале была вместе с национализмом и, наконец, выдвинула националистические идеи для формирования солидарности отказавшись от идей национализма. В результате исламская солидарность стала актуальной с 70-х годов двадцатого века, особенно после объединения не религиозных идеологий, таких как национализм и социализм, в арабском мире и провал решения палестинского конфликта. Понимая необходимость совместных действий, правительственные круги разработали модель солидарности ислама, основанную на единстве и солидарности, основанную на новом фундаменте. Диктатура исторического опыта и отсутствие согласованности не исламских идей заставили Ислам играть ключевую роль в солидарности арабо-мусульманских стран на следующем этапе. Автор указал, что исламская солидарность основана на идеологических основах исламской мысли, сообщества и братства, а не теоретически, и нашла свою практичность в отдельных институтах, созданных в разные годы.

***Ключевые слова:** солидарность, ислам, панарабизм, исламская солидарность, арабский национализм и социализм.*

Assist. Prof. Elvusal Mammadov

**SEARCHES OF SOLIDARITY MODEL IN
THE 20TH CENTURY MUSLIM WORLD:
FROM PAN-ARABISM TO ISLAMIC SOLIDARITY**

ABSTRACT

The article examines the problem of solidarity and its forms which intrigued the Muslim world in the 20th century. It emphasizes that solidarity challenges were not repetitious and monotonous, on the contrary, they possessed different content under the influence of certain political events. Initially, nationalism and pan-Arabism was chosen as the major ideological platform for solidarity, however, in 1950-1970 it was gradually eroded by the ideas of socialism. The nationalist solidarity failed both for internal and external reasons and gave its place to the searches for another ideological base.

From 1970s, religion became a fundamental point for solidarity challenges, advanced together with nationalism initially and appeared with the ideas of establishing solidarity drifting from nationalism after its collapse. Consequently, Islamic solidarity became topical since the 70s of the 20th century, especially after the failure of non-religious ideologies such as nationalism and socialism in the solution of the Palestinian conflict. Understanding the necessity for united activity, the government circles were concerned with a new model of solidarity and developed a solidarity model based on Islam. Historical experiences and the failure of non religious ideologies in the unification process caused Islam to play a dominant role in the solidarity of Arab-Muslim countries for the next stage.

According to the author, based on the concepts of ummah and fraternity, Islamic solidarity is not theoretical and found its practicality in the activities of separate institutions established in different years.

Keywords: *solidarity, Islam, pan-Arabism, Islamic solidarity, Arab nationalism, socialism*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. Ə.S.Niyazov